

Vesa Vares

Nuori Ben Zyskowicz

Suomettumisen
vuodet

Helsingissä Kustannusosakeyhtiö Otava

© Vesa Vares ja Kustannusosakeyhtiö Otava 2023

ISBN 978-951-1-41968-6

OTAVA
KIRJAPAINO
Keuruu 2023

Sisällys

Lukijalle 9

Prologi 17

OSA I – NUORI BEN ZYSKOWICZ 19

Tausta, lapsuus, nuoruus 21

Juutalaisuus Suomessa 21 | Abram Zyskowicz – keskitysleirin uhri 25 | Suomen juutalaisten sotakokemus 27 | Zyskowiczien perhe Ruotsissa ja Suomessa 30 | Työläisperheen poika ja puoliorpo 33 | Ympäristön virikkeitä: urheilua ja jengiuhkaa 39 | Koulutiellä 41 | Lukio ja ylioppilaskirjoitukset 46 | Maailmaa avaamassa interraililla 53

Teinipoliitikko 59

Lännen mies 59 | Politisoitunut sukupolvi 62 | Käytännön teinipoliitikkaa kokoomusnuorissa 67 | Ensimmäinen ”Benin talli”? 72 | Varhainen politiikan analytiikko 76 | Uudenlaisia kokoomusnuoria 81 | Teinipoliitiikan yhteenottoja yleisdemokraattien kanssa 85 | ”Erityisesti näissä sabotointipuuhiissa on ’kunnostautunut’ helsinkiläinen äärioikeistolainen Ben Zyskowitz” 93 | Pitkätukkainen antikommunisti vastustajien harmina 98 | Demokratian puolesta – fyysisinkin keinoin 104 | Yliopistossa: opiskelua ja politiikkaa 109 | ”Tsaikovski” kunnallispolitiikkaan 115 | Housuton Aku Ankka 119 | Sheriffinä Mäntsälässä ja muuta juristitoimintaa 121

OSA 2 – MITÄ OLII SUOMETTUMINEN? 125

Suomettuminen – kiistelty ilmiö 127 | Ulkopoliittikkaa ja tulkinta menestystarinasta 129 | Reaalipoliittikkaa vai sisäpolitiikan oven avaamista vaikutukselle? 135 | Neuvostoäänien merkitys kasvaa 144 | ”Kotiryssät” 148 | Suomettunut Suomi – miksi kilpajuoksuun sisäpolitiikassa? 152 | Suomettamisen soturit 160 | Unilukkari 174 | Zyskoviczin näkemys suometumisesta 177 | Suomettumisen sisäpoliittinen vipuvarsi 182

OSA 3 – SUOMETTUMISEN JARRUMIES 193

Syvän taistelun 1970-luku 195

Vielä KNL:n ja puolueen päälinjalla 195 | Oikeistoa vastaan 198 | Pakolliset kuviot ja isänmaallisuus 204 | Erimielisyydet nousevat 206 | Jakolinja syvenee ja konkretisoituu 212 | Kolmas linja 221 | ”Porvaristien” hullutukset 226 | Toiminta kokoomustasolla 229 | Vuoden 1976 järjestönormit 234 | Varovaisuutta ja Uganda-koepallo 242 | Yhteistyöliitto – uhka puolueen hajoisesta? 244 | ”Kunkku” Kekkonen valtakunnassa 251 | Rauhallisimmat vuodet 1978–80 254

Vuoden 1981 murrokset 258

Asema puolueessa: kanervalaisen tulevaisuuden varjo 258 | Kevään 1981 hallituskriisin tunnelmat – ja vaikutus 264 | Kekkonen lähtee – peli kiihtyy 267 | Suomettumisen kuplat puhkeavat 274 | ”Mustan hevosen” mahdollisuus? 279 | Suomen Rauhanpuolustajat – sinnekö asti on mentävä? 283 | Kommunisteihin ja Kremliin sitoutunut rauhanjärjestö 287 | Horjuttaako 100 000 markkaa kokoomuksen luotettavuutta? 297 | Rauhanpuolustajat riippakivenä KNL:ssä 300 | ”Itsesuomettuminen” ja Suomisen reaktio – tulevaisuus katkolla? 305 | Zyskowicz hyökkäysten kohteena 315 | Viimein voitto 321 | Antisemitismi vastustajien lyömäaseena 328

OSA 4 – ZYSKOWICZ JATKAA UNILUKKARINA 335

Muuttuva keskustelukulttuuri – puhtaasta opista ”rähmälään olon” paheksomiseen 337 | Suomettumisen painolasti kookoomuksessa 340 | Neuvostosuhteiden hiipuva jatkuvuus 348 | Valkopesua vastaan 351 | Taistolaiset 358 | Rehellisyyden vaatimus 361 | Tapaus Matti Rossi 371 | Mitä Zyskowicz ei sanonut 375 | Pelottavia esimerkkejä 380 | BenTV: uusi väline – entinen sanoma 385

Epilogi: Jälkisuomettuminen 393

Viitteet 405

Lähteet 431

Kuvalähteet 451

Henkilöhakemisto 453

Lukijalle

Tämä on kirja Ben Zyskowitzin taustasta ja nuoren poliitikon urasta aikana, jolloin politiikka otettiin hyvin vakavasti.

Nuoren Zyskowitzin uran varhaisvaiheen kolme keskeistä teemaa olivat juutalainen nuoruus, teinipolitiikka ja nuori kokoomuslaisuus – tai tarkemmin ilmaistuna viimeksi mainitusta se yksi suومتtumista vastaan taistellut ryhmä, jonka keskushahmo Zyskowitz oli. Tämä kaikki muodosti nousevan poliitikon sukupolvikokemuksen ja sääтели hänen tulevatkin toimintatapansa.

Ben Zyskowitzin koko pitkästä urasta kertominen on tulevaisuuden asia, joka tulee toivottavasti vielä joskus jonkun työpöydälle. Nyt alkaneella vaalikaudella Zyskowitz tulee tekemään Suomen ennätyksen kansanedustajavuosissa mitattuna. Kokoomuksessa hänen uransa alkoi jo yli puoli vuosisataa sitten. Ministerinä hän ei ole koskaan toiminut, mutta se on ollut oma ratkaisu. Poliittista dynaamisuutta tämä ei ole vähentänyt, päinvastoin; 13 vuotta eduskuntaryhmän puheenjohtajana ovat varmasti vastanneet pitkää ministeriuraa. Näin on ainakin sen suhteen, kuinka ajan hermolla on koko ajan ollut pakko olla ja kuinka on ollut pidettävä näpeissä paljon laajempia kokonaisuuksia ja enemmän koko ajan muuttuvia tilanteita kuin mitä sektoriministerin tontille tulee.

Tällainen ura mahtuisi yksiin kansiin ainoastaan hyvin yleisluontoisena, eikä sellainen tekisi Ben Zyskowitzin uralle oikeutta. Niinpä tässä kirjassa keskitytään nuoruusvaiheisiin, jotka muovasivat poliitikon, eikä näiltä sivuilta saada valaisua esimerkiksi sellaisiin myöhäisempiin asioihin kuin myyttinen ”Benin talli”, ”perusoikeusfundamentalismi”, Suomen hallitustason kiistat

ja linjaratkaisut tai kokoomuksen aatteellinen kehitys ja sisäiset valtataistelut vuosikymmenten aallokoissa 1980-luvun alun jälkeen. Tässä kirjassa käsittelyssä on hyvin erilainen maailma, joka on suurelle osalle Suomen kansaa myyttien kohde. Niinpä siitä maailmasta – 1970-luvusta – jaksetaan taittaa jatkuvasti peistä ja kiistellä sen ”todellisesta luonteesta” kuten Suomen historian toisesta myyttisestä vuosikymmenestä, 1930-luvusta.

Tarkastelu päättyy varsinaisesti 1980-luvun alkuun, koska tuolloin Ben Zyskowiczin urasta tuli yksi vaihe ”valmiiksi”. Nuoruus ja teinipoliittikkovaihe olivat jääneet taakse, Zyskowiczista oli tullut vuonna 1979 kansanedustaja, ja kokoomuksen sisällä ajan traumatisoivoin vaihe, jyrkimmät kiistat ulkopoliitikasta ja sen ”suomettuneista” sisäpoliittisista – myös oman puolueen sisäisistä – seurauksista tulivat päätökseen. Zyskowiczin toiminnan foorumi keskittyi tästä alkaen eduskuntaan ja yleiseen päivänpolitiikkaan.

Myös Suomi muuttui, mistä oli havainnollisimpana merkkinä aiemmin lähes ikuisen Kekkonen väistyminen ja maan siirtyminen Mauno Koiviston aikakauteen. Maa muuttui myös yhteiskunnallisesti. 1960–70-lukujen vaihteessa se oli ollut vielä teollistuva ja kaupungistuva Suomi, jossa agraarinen menneisyys oli yhä nurkan takana. Tuo vuosikymmenen vaihe oli tuottanut myös innokkaan nuorison ylipolitisoituneen poliittisen kulttuurin, jossa yleinen modernisaatio, uusien sukupolvien esiinmarssi ja kilpailu Paasikiven-Kekkonen linjan oikeintulkinnasta oli poliittinen kohtalonkysymys. Vasta 1980-luvun alussa kävi ilmi, että pinnan alla edenneet kehityskaaret olivat sittenkin olleet ne vahvimmat: syntyi palveluyhteiskunta-Suomi, jossa uutta nuorisoa kiinnostivat uudenlaiset kysymykset ja jossa nimenomaan nuoriso oli perin juurin kyllästynyt puoluepolitiikkaan. Nuorten kansalaisaktivismi kanavoitui uudella tavalla.

Samaten maailmanhistoria antoi jo alkujärjestyksiä siitä, mikä toteutui myöhemmin, 1980–90-lukujen vaihteessa. Dynaamiseksi haastajaksi ja tulevaisuuden airueksi vielä 1970-luvun alussa

maalailtu Neuvostoliitto juuttui omaan stagnaatioonsa, Kremlin ikääntyneet johtajat kuolivat yksi kerrallaan, ja kommunistinen tulevaisuuskuva, niin ihailtu kuin kammottu, menetti 1980-luvun kuluessa uskottavuutensa sekä maailmalla että Suomessa. Historia ei loppunut, mutta monet joutuivat näkemään, että paljon parjattua ja suurelta osin typeryysiksi ja sodanlietsojiksi leimatut Ronald Reagan ja Margaret Thatcher olivat olleet historian kehityksestä paljon paremmin kartalla kuin aivan toisenlaisia tulevaisuushorisontteja maalailleet intellektuellit – oltiin Reaganin ja Thatcherin poliittisen linjan suotavuudesta sitten mitä mieltä tahansa.

1980-luvun alku muodostaa näin ollen murroksen, johon on perusteltua vetää nuoren Ben Zyskoviczin uran yksi rajapyykki. Toki voi myös sanoa, että iän lähestyessä 30:ä vuotta poliitikko tulee luonnostaan uuteen vaiheeseen. Ainoastaan kysymyksissä suomettumisesta, sen jälkipyykeistä ja Venäjistä tarkastelu etenee pidemmälle, nykypäivään asti, koska suomettuminen muodosti niin keskeisen elementin nuoren Zyskoviczin poliittisessa toiminnassa.

Tämä kirja on yhtaikaa tutkimus, tietokirja ja osaelämäkerta. Kirjoittamisen otteena on ollut hakea populääriin esittämisen ja tieteellisen tutkimuksen yhdistelmää: sanamuodot ovat vapaampia kuin tieteellisessä kirjoittamisessa, mutta väitteet ja johtopäätökset on pyritty perustelemaan dokumenttilähteillä. Silloin, kun tarkastelun kohteena on ollut vasta aloitteleva ruohonjuuritason untuvainen nuorisopoliitikko, on turvauduttu pääosin tämän tunteneiden henkilöiden haastatteluihin. Heitä ja heidän muistojaan on kerätty poliittisen barrikadin sekä omalta että vastustavalta puolelta. Haastattelutietoihin on tietenkin suhtauduttu lähdekritiikillä. *Old men forget*, kuten brittipoliitikko Duff Cooper otsikoi omat muistelmansa. Muisti toimii myös vilpittömällä mielellä valikoivasti ja tarkoitushakuisesti – ja usein myös varovasti ja kohteliaasti. Haastateltavien tarpeeksi suurella määrällä pääsee kuitenkin aina lähemmäs realistisia johtopäätöksiä.

Lähestymistavassa on tietoisesti pyritty välttämään sitä, että lopputulos olisi tavanomainen ”poliitikkokirja”, jollaisia yleensä syntyy ennen vaaleja tai uran päätteeksi. Näissä ote on usein journalistinen ja tutkimuksellinen ote vähäinen. Suuri osa tekstistä perustuu näissä kirjoissa tavallisesti päähenkilön omaan haastatteluun. Tässä kirjassa itse päähenkilön haastattelujen osuus on pienempi. On pyritty käyttämään muita lähteitä, mikäli asioista on olemassa jokin sellainen lähde, joka on syntynyt aikalaistodistuksen tuloksena historiallisessa tilanteessa ja johon jälkiviisauden houkutukset eivät pysty kajoamaan. Lisäksi on käytetty jonkin verran Zyskoviczin medialle antamia vanhoja haastatteluja.

Tämä on tarkoittanut laajaa arkistotyötä ja aikalaisjulkaisujen läpikälyä. Tuloksiltaan ja johtopäätöksiltään kirja puolustaa tulkintojaan samalla tavalla kuin tieteelliseltä perustalta tehdään: dokumenttien kautta todennettavien faktojen ja tutkijan niistä tekemien tulkintojen pohjalta. Lopputavoitteena on ollut populaariin ja luettavaan muotoon saatettu tietokirja, jonka pohjalla oleva työ täyttää myös tieteellisen historiankirjoituksen pelisäännöt ja kriteerit. Tässä mielessä kirja myös asettaa johtopäätöksensä vastaavan tieteellispohjaisen keskustelun alaiseksi. Tämän osalta kirjoittaja ei ole mieltänyt tehneensä tätä tutkimusta mitenkään eri tavalla kuin tutkimusta yleensä.

Kirjan tieteellispohjainen arviointi on ainoastaan tervetullutta. Mahdolliselta poliittiselta motivoituneelta kritiikiltä ei ole pyritty mitenkään erityisesti suojautumaan – sellainenhan ei itse nouse eikä piittaa faktoista, ei yleensä siitäkään, mitä kritiikin kohteessa on oikeasti sanottu. Motiivit ovat silloin vallan toiset.

On syytä sanoa vielä muutama sana kirjan yhtenä pääteemana olevasta ilmiöstä, joka jatkuvasti on keskustelun ja erimielisyyden kohteena: mitä oli suomettuminen?

Suomettumisen problematiikka on kirjassa hyvin keskeisesti esillä. Mitä tuo nykyään keskustelussa niin usein – ja hyvin usein holtittomasti – käytetty termi todellisuudessa historialli-

sesti merkitsi? Mitä se oli nimenomaan 1960–80-luvuilla? Lopulista vastausta ei pyritäkään antamaan, mutta kirjan toisessa osassa määritellään ilmiön historiaa ja tuodaan ilmi, mitä termillä tässä kirjassa tarkoitetaan. Ilmiö oli hyvin monimuotoinen, samoin kokemukset siitä, ja vaikka suomettumisesta on puhuttu usein, sen laajempi asiallinen ja analyttinen tarkastelu on ollut vähäisempää tai ainakin hukkunut kärjistysten alle, ovat näitä sitten esittäneet suomettumisilmiön puolustajat tai kriitikot.

Yksi tämän kirjan tarkoituksista onkin tuoda ilmiö historialliseen tarkasteluun. Tarkastelussa ei pyritä ottamaan kantaa siihen, mikä oli ”oikein” ja mikä ”väärin”, vaan tekemään etenkin 1960–70-lukujen suomalainen yhteiskunta, sen poliittiset rakenteet ja sen henkiset maailmat havainnollisiksi ja ymmärrettäviksi. Koska kohteena on nuori Ben Zyskowitz, suomettuminen näytättyy ilmiönä nimenomaan hänen kokemusmaailmansa kautta, mutta sitä selitetään myös muista näkökulmista.

1970-lukua tutkiessa paljastuu paljon asioita, jotka olivat omiana aikanaan tavanomaisia, mutta eivät näytä nykyään hyväksyttäviltä. Tällaisista asioista on hyvä riisua myyttisyyttä ja tuoda niille historiallisen tilanteen selitys ja joskus armahduskin. Toisaalta ilmi tulee paljon sellaista, mitä ei omana aikanaan koettu normaaliksi eikä moraalisesti hyväksyttäväksi, mutta mistä koettiin olevan pakko olla hiljaa tai mihin koettiin olevan pakko jopa mennä mukaan usein vastoin omaa parempaa tietoa tai omia arvoja. Näistäkään ei ole mitään syytä vaieta.

Tässä kirjassa tarkastellaan suomettumista sekä historian laajana ilmiönä että yhden poliittisesti aktiivisen nuoren henkilön kokemuksena. Jotta kuva ei vääristyisi, tämänkin ilmiön osalta on tutustuttu myös häntä vastassa olleeseen leiriin.

Ilmaisut kansallisista traumoista, häpeästä, puhdistautumisista, menneisyyden perkaamisesta, tilinteoista, hyvityksistä, lust-raatiosta ja muusta vastaavasta ovat historiantutkijan korvissa turhan emotionaalisia ja usein jälkiviisaita. Toisaalta on vähin-

tään yhtä kliseemäistä torjua kriittisen tutkimuksen tuloksia sillä perusteella, että aikalaisia on vielä hengissä, että ”suuri kuvio” onnistui eli Suomen lännettyminen lopulta voitti tai että vallankumousta tai muita pelättyjä katastrofeja ei tullut. Samoin on kliseemäistä käyttää korttia ”te ette voi tietää, ette eläneet silloin”. Tällä perusteella voitaisiin nimittäin lopettaa valtaosa historiankirjoituksesta saman tien.

Jokaisen esipuheen miellyttävin osuus on kiitokset. Jotta kirja syntyi, tarvittiin suuri määrä ihmisiä. Taloudellista tukea ovat antaneet seuraavat yhteisöt: Jenny ja Antti Wihurin rahasto, Kansallissäätiö, Kouluinfo-yhdistys, Otavan Kirjasäätiö, Snellman-Säätiö ja Suomalaisen Yhteiskunnan Tuki -säätiö, joille ansaitut kiitokset. Nämä apurahat antoivat ratkaisevan mahdollisuuden keskittyä kahdeksan kuukauden ajan päätoimisesti tutkimus- ja kirjoitustyöhön.

Valtaosa tekstistä on kuitenkin syntynyt päätoimen ohessa, osana omaa akateemista tutkimustoimintaa. Käytettävissä olleella aikataululla ja budjetilla tämä nyt käsillä oleva lopputulos ei olisi ollut mahdollinen, ellei allekirjoittanut olisi jo kymmeniä vuosia tutkinut nimenomaan kokoomuksen ja sen järjestöjen vaiheita. Ben Zyskoviczin pitkäaikaisesta urasta ja ihmisdynamoluonteesta johtuen nuorikin Zysse ehti niin paljon, että tutkijalla oli täysi työ luoda siitä kokonaisuus, joka olisi puristettavissa noin 400 sivuun – ja silloinkin piti maltaa jättää paljon kiinnostavia asioita sivuun.

Otavaa kiitän kirjan ottamisesta julkaisuohjelmaan ja etenkin Jarkko Vesikansaa, Simo Pihlajaniemeä, Kirsi Tähjänjokea ja Adèle Couavoux'ta avusta kirjan synnyssä ja markkinoinnissa. Simo Pihlajaniemen lukuisat kommentit jäntevöittivät ja selkeyttivät ilmaisua muuttamatta allekirjoittaneen varsinaista ilmaisutyyliä.

Tutkimusapulaisinani toimivat muutaman kuukauden ajan Pihla Kotkaranta ja Tuulia Toivanen, joista viimeksi mainit-

tu myös käänsi muutamat kirjan teossa käyttämäni saksankieliset tekstit. Ben Zyskowiczin eduskunta-avustajat Suvi Pohjonen, Siiri Tuovila ja Leena Virkki joutuivat uhraamaan paljon omaa aikaansa tälle projektille. Porvarillisen Työn Arkiston henkilökunnalta on aina saatu apua, kun sitä on tarvittu.

Suuri kiitos myös kaikille kirjaan haastatelluille, jotka antoivat tietonsa tutkijan käyttöön. Lista heistä löytyy kirjan lopusta, sen lähdeluettelosta. Kiitos myös heille, jotka antoivat luvan käyttää aiemmin, kokoomuksen historian neljättä osaa kirjoitettaessa, tehtyjä haastatteluja.

Päähenkilö oli itsekin prosessissa mukana. Kenellekään hänet tuntevalle ei tule yllätyksenä, että hänellä on ollut paljon mielihyviä ja taito tuoda niitä esille sekä diplomaattisesti että hiukan vähemmän diplomaattisesti. Välillä on räiskynyt, kun kyseinen taito on törmännyt tämän kirjoittajan lähdefetisismiin, varsinaissuomalais-hämäläiseen pidättyvän sanomisen kulttuuriin ja henkilökohtaiseen, erittäin syvälle juurtuneeseen itsepäisyyteen. Jo kauan sitten kuolleista henkilöistä ja taakse jääneistä historiallisista tapahtumista kirjoittaminen on monessa suhteessa yksinkertaisempaa ja usein helpompaa. Toisaalta tässä projektissa on ollut mahdollisuus saada oman harkinnan punnittavaksi paljon sitä kuuluisaa ”hiljaista tietoa” ja aikalaismielialojen valaisua, joka ei sellaisenaan dokumenteista välity.

Lopputuloksesta vastaa luonnollisesti allekirjoittanut yksin.

Kiitän myös perhettäni, joka on tuonut sen elämän tärkeämmän puolen ja tasapainon – Mari, Vilma, Hanna. Ilman teitä olisi tuskin mikään projekti tullut valmiiksi, ja ilman teitä sillä ei olisi juuri väliäkään.

Tampereen Tahmelassa 28.8.2023

Vesa Vares

Prologi

Kuusi miljoonaa kuollutta. Hitler. Kaasukammio.

Ben Zyskowitz erotti pienenä poikana usein nämä sanat kuunnellessaan kotona aikuisten keskusteluja. Hänen isänsä Abram Zyskowitz puhui yhä uudelleen keskitysleireistä, mutta pienen pojan oli mahdotonta ymmärtää. Avaintermit jäivät kuitenkin ikuisesti Ben Zyskowitzin mieleen. Ensin vielä tajuamatta sanojen merkitystä, mutta tietäen, että kyseessä oli jotain todella ahdistavaa ja kammottavaa.

Abram Zyskowitz oli kokenut kauheimman kautta Hitlerin Saksan Euroopan juutalaiseen kohdistaman kansanmurhan. Se oli riistänyt Abramilta koko siihenastisen perheen ja suvun. Abram oli suvusta ainoa, joka pelastui. Hän selvisi fyysisesti hengissä, mutta hänen kävi kuten monen muunkin kohtalotoverin: hän ei päässyt koskaan henkisesti eroon kansanmurhan kokemuksista.¹

Abram Zyskowitz oli syntynyt Puolassa Kielcen kaupungissa 2. elokuuta 1917. Perhe oli ollut suuri – kymmenkunta sisarusta – ja Abram oli sisarusparven nuorimpia. Vanhimmat heistä ehtivät muodostaa omat perheensä ennen maailmansodan puhkeamista.²

Suomen kamaralle Abram astui ensimmäisen kerran vuonna 1953. Seuraavana vuonna, 24. toukokuuta 1954, pieneen perheeseen syntyi toinen lapsi, poika, joka sai etunimikseen Ben Berl.

Ben Zyskowitzin juutalainen alkuperä merkitsi sitä, että hän sai Suomessa hyvin poikkeuksellisen, pieneen vähemmistöön kuuluvan identiteetin. Juutalainen vähemmistö on Suomessa

lukumääräisesti hyvin pieni. Juutalaisia on ollut Suomessa enimmillään noin 2 000, kuten tälläkin hetkellä.

Muualla Euroopassa, Pohjois-Amerikasta puhumattakaan, juutalainen vähemmistö oli osa ihmisten arki- ja kokemusmaailmaa. Juutalaiset vähemmistöt saivat kuitenkin läpi vuosisatojen tottua kaikkialla siihen, että heitä yleensä korkeintaan siedettiin.

OSA I

NUORI BEN ZYSKOWICZ

Tausta, lapsuus, nuoruus

Juutalaisuus Suomessa

Vaikka Suomessa juutalaisia oli vähän, käsitys juutalaisuudesta perin juurin vieraana elementtinä oli vallalla myös täällä. Ruotsin vallan aikana maassa oleskeli vain muutamia kristinuskoon kääntyneitä juutalaisia sekä tilapäisesti liikeasioissa Suomessa asioineita juutalaisia. Autonomian aikana maahan päätyi vain yksittäisiä juutalaisia henkilöitä ja perheitä. Venäjän armeijassa Suomessa palvelleet juutalaiset saivat 1800-luvun jälkipuoliskolla asettua Suomeen, mutta kansalaisuutta ei ollut mahdollista saada kääntymättä kristinuskoon, ja yhä koettiin myös karkotuksia. Hekin saivat asettua maahan vain väliaikaisella passilla, asua ainoastaan Helsingissä, Turussa tai Viipurissa ja toimia vain tietyillä aloilla, jotka olisivat mahdollisimman kaukana talonpoikaisesta yhteiskunnasta. Juutalaisilla ei ollut edelleenkään suomalaisia kansalaisoikeuksia.

Käytännössä juutalaisuuden olemassaolon ainoa edes jossain määrin näkyvä merkki oli Helsingin Narinkkatori, joka sijaitsi ensin Kruununhaassa ja vuodesta 1876 Simonpuistossa. Siellä juutalaiset – myös Ben Zyskowiczin äidin vanhemmat – harjoittivat ennen kaikkea vaatekauppaa, usein käytettyjen vaatteiden kauppaa. Ensimmäinen juutalainen rukoushuone rakennettiin 1830-luvulla Suomenlinnaan ja ensimmäinen synagoga syntyi

vuonna 1870 Siltasaareen, mutta nykyiset näkyvät juutalaisen uskonnon maamerkit ovat vasta 1900-luvun tuotetta – Helsingin synagoga valmistui vuonna 1906 ja Turun vuonna 1912. ”Helsingin juutalaiset suurine perheineen olivat alkuaikoina kaupungin köyhälistöä, jonka elämänpiiri keskittyi narinkkaan ja synagogaan”, tiivistää Suomen juutalaisten historian kirjoittanut Taimi Torvinen vuoden 1870 tilanteen. Yhteensä maan juutalaisissa seurakunnissa oli tuolloin noin 500 jäsentä.³

Kysymys juutalaisten kansalaisoikeuksista oli noussut 1870-luvulta alkaen esiin ajan muiden uudistusvaatimusten kylkiäisenä. Eräät liberaaliset, lähinnä ruotsinkieliset kaupunkiporvarit kannattivat juutalaisten oikeuksia, mutta suomalaiset nationalistit ja oikeisto suhtautuivat penseästi. Syy oli sama kuin muuallakin: juutalaisuus ei sopinut kansallisuusaatteen ajatuksiin. Juutalaisilla ei ollut omaa valtiota, vaan he olivat hajaantuneina ympäri maailmaa, eli heidät katsottiin juurettomiksi. Myös uskonnolliset ennakkoluulot vaikuttivat: juutalaiset eivät olleet kristittyjä, vaan ”väärauskoisia”.

Suomen eduskunta käsitteli kysymystä juutalaisten kansalaisoikeuksista vuonna 1909. Tuolloin elettiin jo yksikamarisen eduskunnan ja yleisen ja yhtäläisen äänioikeuden aikaa. Selvä enemmistö kansanedustajista oli kansalaisoikeuksien myöntämisen kannalla. Olihan eduskunnassa lähes puolet sosiaalidemokraatteja, joiden mielestä kansallisuus- ja uskontokysymykset olivat sivuasioita, ja siellä oli liberaaleja arvoja ajanut Nuorsuomalainen Puolue ja vähemmistöjen oikeuksista kiinnostunut Ruotsalainen kansanpuolue (RKP). Kielteiset puheenvuorot tulivat ennen kaikkea Suomalaisesta puolueesta, joka oli Kansallisen Koomuksen edeltäjäpuolue. Sen taholta varoiteltiin maailmanjuutalaisen kapitalismin vallasta, joka nielaisi Suomen vähäisen teollisuuden ja kaupan.⁴ Keskustelu jäi siinä mielessä periaatteelliseksi, että vaikka eduskunta hyväksyi juutalaisten kansalaisoikeudet, keisari ei vahvistanut lakia eikä se näin ollen tullut voimaan.

Kansalaisyhteisöt toteutuivat lähes välittömästi itsenäistymisen jälkeen. Suomessa juutalaisten – noin 1 500 henkeä vuonna 1920⁵ – asema oli kuitenkin sellainen kuin pienellä vähemmistöllä demokratiassa yleensä. Oli periaatteessa tasavertaiset oikeudet ja toiminnan mahdollisuus, mutta todellinen vaikutusvalta oli vähäinen, ja joukon pienuus sai yhteisön osittain käpertymään itseensä pysyäkseen ylimalkaan olemassa. Maailmansotien välillä näkyvin suomenjuutalainen oli kenties Elias Katz, joka toi Suomelle yhdessä Paavo Nurmen ja Ville Ritolan kanssa 3 000 metrin juoksun joukkuekilpailun kultamitalin Pariisin olympialaisissa vuonna 1924 ja voitti lisäksi saman matkan estejuoksussa hopeamitalin Ritolan jälkeen.

Juutalaisten asemasta ei ollut myöskään poliittiseksi vedentakajaksi Suomessa edes 1930-luvulla, kun antisemitismi eli juutalaisvastaisuus oli nousussa Euroopassa. Juutalaisvihasta Suomessa vuosina 1918–44 väitöskirjan tehnyt Jari Hanski on tullut siihen tulokseen, että syvien rivien näkemykset juutalaisista olivat luultavasti melko neutraaleja. Asia ei heitä kiinnostanut, eivätkä he todennäköisesti koskaan tavanneet ketään juutalaista.⁶ Suhtautuminen juutalaisuuteen oli lähinnä sietävää – harvoin vihamielistä, harvoin suopeaakaan.

Nykyajasta katsottuna puistattavista ennakkoluuloista kerroo kuitenkin esimerkiksi Isak-hahmo 1930-luvun patrioottisia ja valkoisia arvoja hehkuttaneessa elokuvassa *Jääkäriin morsian* (1938). Hahmossa tiivistyivät kaikki perinteiset antisemitistiset kielteiset kliseet – rumuus, viekkaus, pukeutumistapa, ulkoinen siivottomuus, parta, pelkuruus, mielistely, rahanahneus. Toisaalta Isak ei ollut suomenjuutalainen, tapahtumapaikkanahan oli Baltia, ja kansallisuushahmot perustuivat ajan elokuvissa (eikä vain suomalaisissa) useimmiten ennakkoluuloihin.

Tällaiseen Suomeen syntyi aikanaan myös Ben Zyskoviczin äiti Ester Fridman. Esterin suku oli isän puolelta Puolasta: isoisä Simon Fridman oli kelloseppä, joka oli syntynyt vuonna 1851 Puolan Włodawassa ja muuttanut Suomeen vuonna 1901.

Esterin isä Salomon Fridman oli hänkin syntynyt Wlodawassa kymmenen vuotta ennen muuttoa Suomeen. Esterin äidinäiti Lipse Kasais oli puolestaan syntynyt joko Suomenlinnassa tai Hämeenlinnassa vuonna 1850, ja äidinisä Moshe Arje Engel oli tullut Suomeen vuonna 1864 palvellessaan Venäjän armeijassa.

Esterin suku ehti näin ollen luoda juuret Suomeen paljon aiemmin kuin Abram Zyskowicz. Salomon meni syyskuussa 1918 Helsingissä naimisiin vuonna 1884 syntyneen Rachel Leah (Leno) Engelin kanssa, ja perheeseen syntyi kaksi tytärtä, Ester ja Noemi. Noemi muutti heti sodan jälkeen Tukholmaan; hänestä tuli Benille ”moster Noemi”, ”Ruotsin-täti”.⁷

Esteriltä on säilynyt lyhyt selvitys omasta elämästään Kanadan maahanmuuttoviranomaisille vuonna 1951 lähetettyjen paperien joukossa:

Synnyin Suomessa, Helsingissä, 2. huhtikuuta vuonna 1920. Vanhempani olivat Salomon Leib Puolan Wlodawasta ja Rachel, omaa sukua Engel, Helsingistä. Kävin juutalaista yhteiskoulua Helsingissä. Suoritettuani koulun loppuun aloitin apulaisena Engelin kuivatutekaupassa. Olin siellä töissä syyskuuhun 1939 asti. Talvisodan aikana olin maaseudulla. Vuosina 1940–42 olin taas kotona ja hoidin isääni, joka oli sairaana. Hänen kuoltuaan olin kauppa-apulainen valokuvausstudiossa vuoteen 1945 asti. Sitten olin kauppa-apulaisena herra Rafkinin ompelu- ja verhoiluliikkeessä. Joulukuun 1947 alussa tulin Tukholmaan vierailemaan sairaana olevan sisareni luona. Toukokuun 10. päivästä 1948 tammikuun 30. päivään 1949 olin myyjättärenä EPA:n liikkeessä Tukholman Drottningsgatanilla. Tammikuun 30. päivänä 1949 menin naimisiin ja muutin Uppsalaan. Täällä olen töissä ”Tempossa”.⁸

EPA ja Tempo olivat ruotsalaisia tavarataloketjuja.

Abram Zyskowicz – keskitysleirin uhri

Suomenjuutalaisina Ester Fridmanin perhe vältti toisen maailmansodan ajan juutalaisten ennennäkemättömän koetteluksen, kansanmurhan. Holokaustissa eli natsien toimeenpanemissa juutalaisvainoissa ja kansanmurhassa tapettiin noin kuusi miljoonaa juutalaista. Juutalaisten määrä ei ole koko maailman mittakaavassa edelleenäkään lähelläkään sitä, mitä se oli ennen vuotta 1939.

Abram Zyskowiczin tilanne oli toinen kuin Esterin perheellä. Puolalaisena hän oli elokuussa 1917 syntynyt maahan, jossa hän edusti suurta, mutta vieroksuttua vähemmistöä ja jossa hänelle oli lähes väistämätöntä päätyä köyhään väestönosaan. Hän kävi kaksi luokkaa (toisen dokumentin mukaan neljä luokkaa) kansakoulua ja oli kaksi vuotta suutarin opissa. Sen jälkeen hän oli töissä kenkätehtaassa Kielcen kaupungissa⁹ ja eli elämää, jollaisesta ei jäänyt juurikaan kirjallisia lähteitä. Oman myöhemmän selvityksensä mukaan hän oli oppiharjoittelussa Kupperbeckin tehtaassa vuosina 1930–32 ja sen jälkeen sodan alkuun asti ensin kisällinä ja sitten mestarina.¹⁰

Saksan ja Neuvostoliiton hyökkäykset Puolaan syyskuussa 1939 muuttivat juutalaisten olot hengenvaarallisiksi. Natsi-Saksan sortotoimet ja terrori alkoivat välittömästi, Puolan juutalaiset eristettiin ghettoihin ja elämisen ehdot tehtiin lähes mahdottomiksi jo ennen tuhoamisleirien perustamista. Massiiviseen juutalaisten joukkoampumiseen ryhdyttiin välittömästi Neuvostoliittoon suunnatun hyökkäyksen alettua kesällä 1941, ja suoranainen teollisin menetelmin toteutettu kansanmurha tuhoamisleireineen ja kaasukammioineen alkoi vuonna 1942. Natsit sijoittivat suurimman osan leireistä juuri Puolaan. Yksi näistä oli Oswiecim – tunnetummalta nimeltään Auschwitz. Arvioiden mukaan Puolan alun perin lähes 3,5 miljoonasta juutalaisesta selvisi toisesta maailmansodasta vain noin 350 000. Selvinneistä kaksi kolmasosaa oli alueilta, jotka Neuvostoliitto valtasi

Puolalta syksyllä 1939, ja valtaosa heistä siirrettiin syvemmälle Neuvostoliittoon, suuri osa vankileireille.

Sodan jälkeen osa juutalaisista palasi itsenäiseen Puolaan ja löysi vanhat kotisijansa joko raunioituneina tai toisten hallusta. Valtaväestön suhtautuminen oli edelleen hyvin nihkeää, paikoin väkivaltaistakin, esimerkiksi juuri Kielcessä. Erään puolalaispojan hyvin epäuskottava kertomus joutumisestaan juutalaisten kaappaamaksi laukaisi heinäkuun 1946 alussa pogromin eli väkivaltaisen juutalaisvastaisen hyökkäyksen, jossa 42 juutalaista murhattiin. Pogromiin osallistui myös puolalaisia sotilaita, ja viiranomaisten rankaisutoimenpiteet syyllisiä kohtaan jäivät puoli-villaisiksi. Pogromi vakuutti hyvin monet Puolan juutalaiset siitä, ettei heillä ollut maassa mitään tulevaisuutta, ja valtaosa siirtyi muualle, etenkin Israeliin ja Yhdysvaltoihin.¹¹

Abram Zyskowitzin sota-ajan vaiheita käsittelevät tiedot ovat vajavaisia, mikä ei ole yllättävää. Sodanjälkeisestä Saksasta Ruotsiin siirtymistä koskeneessa viisumihakemuksessaan vuonna 1947 Abram kirjoitti lyhyen henkilöhistoriikin:

Suurilukuisen perheen lapsena minun oli pakko ansaita (myös) jo nuorena, ja aloitin suutarin opin jo 13-vuotiaana erikoistuen kenkien päällysten tekoon. Toimin suutarina yhtäjaksoisesti sodan syttymiseen asti. Vuoteen 1943 saakka minun oli mahdollista olla laittomasti tuttujen luona Puolassa, mutta jouduin silti keskitysleirille ja minun oli pakko työskennellä ruutitehtaalla. Sodan päättymisen jälkeen en löytänyt Puolasta enää ketään lukuisista perheenjäsenistäni, ja jotta minua ei olisi jatkuvasti muistutettu menetyksistäni, päätin lähteä Saksaan muuttaakseni sieltä käsin ulkomaille. Olisin teille kiitollinen, jos haluaisitte myöntää minulle maahantuloluvan, ja lupaan teille, että minusta tulee hyvä Ruotsin kansalainen.¹²

Vuonna 1951 Abram pyrki emigroitumaan vaimonsa Esterin kanssa Ruotsista Kanadaan ja kirjoitti maan maahanmuuttoviranomaisille hakemuksen. Siinä on myös Esterin laatima liite, jossa mainitaan lyhyesti: ”Vuonna 1939 saksalaiset veivät hänet pakkotyöhön kaivoslouhokselle. Hänet lähetettiin ghetosta keskitysleireihin vuonna 1942, ja hänet vapautettiin Sachsenhausenin leiriltä 3.5.1945.” Abram ei itse mainitse mitään muuta vuosista 1939–42, ja vuosista 1942–44 ainoastaan olleensa työssä ruutitehtaassa.¹³ Käytännössä tämä ei ole voinut merkitä muuta kuin orjatyötä.

Nämä Abramien lyhyet selvitykset omasta elämästään lienevät ainoat lajiaan.

Suomen juutalaisten sotakokemus

Pyrkiminen Saksasta Suomeen tuskin oli alun perin Abramien suunnitelmissa, olihan Suomi ollut jatkosodassa Saksan aseveli. Vuosina 1941–44 tilanne olikin ollut suomenjuutalaisille poikkeuksellinen. Toisaalta juutalaisten osallistuminen taisteluihin Suomen puolesta niin talvi- kuin jatkosodassa merkitsi sitä, että aiheettomat epäilykset heidän isänmaallisuuden puutteestaan karisivat. Suhteellisesti katsottuna juutalaisten tappioluvut – 23 kaatunutta – olivat vielä korkeampia kuin muulla väestöllä. Roo-li talvi- ja jatkosodassa lunasti tässä suhteessa suomenjuutalaisille vihdoin täysivaltaisen paikan yhteiskunnassa.

Toisaalta tilanne oli siinä mielessä hyvin ongelmallinen, että jatkosodassa Suomen liittolaisena oli juuri kansallissosialistinen Saksa. Sen julma ja väkivaltainen politiikka juutalaisia vastaan tunnettiin hyvin jo 1930-luvulta, ja tiedot muuttuivat sodan aikana yhä synkemmiksi. Suomen juutalaisille Neuvostoliitto oli akuutti vihollinen – mutta mitä tapahtuisi sen kukistuttua?

Ohjaaja Taru Mäkelän dokumentissa *Daavid* vuodelta 1997 käsitellään näitä juutalaisten sodanaikaisia tunteja ja pelkoja.